

Stanisław Paszkowski

Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu
Katedra Ekonomiki Gospodarki Żywnościowej

Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach gospodarstw domowych w Polsce

Wprowadzenie

Od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. obserwuje się zmniejszenie znaczenia rolnictwa jako źródła dochodu rodzin wiejskich na rzecz świadczeń socjalnych i pracy zarobkowej oraz przekształcanie się rodzin rolniczych z jednodochodowych w wielodochodowe [Wilkin 2003, s. 48].

W procesie tym działalność pozarolnicza stanowi jeden z istotnych czynników wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich [Makarski 2000, s. 12; Sikorska 2001, s. 5]. Koncepcja ta zakłada powiązanie aktywizacji gospodarczej terenów wiejskich z ukierunkowaniem rozwoju na rozbudowę gałęzi gospodarczych niezwiązanych bezpośrednio z produkcją rolniczą, restrukturyzacją gospodarki, rozbudową pozarolniczych miejsc pracy, modernizacją rolnictwa, koncentracją zasobów i zwiększeniem wydajności pracy w rolnictwie, pobudzaniem rozwoju lokalnego oraz eliminacji opóźnień w rozbudowie infrastruktury. Wieś w przyszłości ma być środowiskiem wielozawodowym. Poprawa bytu ludności wiejskiej będzie zaś zależeć w dużym stopniu od rozwoju przedsiębiorczości we własnym środowisku.

Przedsiębiorczość rolnicza w ujęciu poruszonym w opracowaniu oznacza powstawanie oraz rozwój prowadzonych na własny rachunek jednostek gospodarczych przez angażowanie w działalność gospodarczą aparatu wytwórczego [Duczowska-Piasecka 1998, s. 634–638] i występuje w postaci działalności związanej z rolnictwem, produkcji nieżywnościowych surowców rolnych oraz działalności pozarolniczej. Ma ona duże znaczenie w rozwoju obszarów wiejskich, a jej rola szczególnie wzrasta wobec niewydolności dochodowej i braku rozwoju działalności nierolniczej na obszarach wiejskich, a także nieskuteczności programów ograniczania bezrobocia. Obszary o gospodarce opartej wyłącznie na działalności rolniczej często należą do problemowych oraz cechują się brakiem rozwoju przedsiębiorczości i dochodów spoza rolnictwa.

W ostatnim czasie w literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na niewielkie efekty oddziaływania przedsiębiorczości pozarolniczej na rozwój obszarów wiejskich. Według A. Sikorskiej [2001, s. 24–25] oraz H. Chaplin i D. Mielczarek [2003, s. 64–79], powstające na wsi przedsiębiorstwa uruchamiają konkurencję a nie wpływają na kreowanie popytu na lokalnym rynku pracy, zmniejszanie bezrobocia oraz przyspieszenie procesu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Odgrywają jednak istotną rolę we wzroście dochodów części rodzin wiejskich.

Celem opracowania jest więc ukazanie rozwoju przedsiębiorczości rolniczej, jej wpływu na budżety rolniczych gospodarstw domowych oraz kierunków oddziaływania na wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich.

Zakres czasowy i terytorialny, materiały i metody analizy

Badania dotyczą podejmowania przez gospodarstwa rolne pozarolniczej działalności gospodarczej, a także roli dochodów z tej działalności w dochodach rolniczych gospodarstw domowych. Analizy wykonano na podstawie materiałów GUS pochodzących z powszechnych spisów rolnych przeprowadzonych w latach 1996 i 2002¹.

W badaniach materiały poddano obserwacjom ze względu na kryteria: czasu obserwacji, rodzaju działalności pozarolniczej, źródeł dochodów gospodarstw domowych, obszaru gospodarstwa rolnego i udziału dochodów z działalności pozarolniczej w dochodach ogółem. W ramach wymienionych kryteriów wyodrębniono grupy, klasy i typy zjawisk omówione w poszczególnych rozdziałach opracowania.

Znaczenie działalności pozarolniczej na tle innych form źródeł dochodów indywidualnych gospodarstw domowych

Rozwoju pozarolniczej działalności gospodarstw rolnych nie można rozpatrywać w oderwaniu od tendencji w całej zbiorowości indywidualnych gospodarstw rolnych. Grupa gospodarstw indywidualnych o powierzchni użytków

---

¹W szczególności wykorzystano takie publikacje, jak *Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych* [1996 i 2003] oraz *Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego* [2003].

rolnych powyżej 1 ha zmalała w latach 1996–2002 o 4,2% i wyniosła w ostatnim roku badań 1951,2 tys². Liczba gospodarstw z działalnością rolniczą ukształtowała się w 2002 r. na poziomie 1617,3 tys. i była mniejsza niż w 1996 r. o 17,8%. Jej udział w strukturze w 2002 r. w stosunku do 1996 r. zmalał o 13,7 punktu procentowego. Zachodząca od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. w Polsce transformacja systemowa spowodowała więc istotne zmniejszenie liczby gospodarstw, dla których rolnictwo stanowi źródło zdobywania dochodów. Jedną z głównych przyczyn takiego stanu rzeczy są trudności z lokowaniem wytworzonych produktów na rynku, co prowadzi do likwidacji produkcji rolniczej w gospodarstwach rolnych.

Zjawiskiem, które się ujawniło w analizowanym okresie na wielką skalę, było masowe pojawienie się gospodarstw bez jakiegokolwiek działalności rolniczej. Grupa tych jednostek zwiększyła się z 68,9 tys. w 1996 r. do 333,9 tys. w 2002 r. Jej dynamika wzrostu wyniosła w omawianych latach 384,5%. Gospodarstwa te stanowiły w 1996 r. 3,4%, a w 2002 r. 17,1% całej zbiorowości.

Zbiorowość gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą wzrosła w latach 1994–2002 ze 126,1 do 252,4 tys. (tab. 1), co oznacza zwiększenie liczby gospodarstw prowadzących omawianą działalność w ogólnej liczbie gospodarstw z 6,4 do 12,9%.

Tabela 1

Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą w Polsce w latach 1994–2002 według powierzchni użytków rolnych

Lata	Grupy obszarowe użytków rolnych						Cała zbiorowość
	1–5	5–10	10–15	15–20	20–50	>50	
Udziały gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą							
1994	7,2	5,5	4,9	5,1	7,1	23,1	6,4
1996	8,2	5,7	5,4	6,1	8,6	21,8	7,3
2000	11,2	10,2	9,1	9,7	10,6	19,5	10,7
2002	13,8	11,9	10,8	10,6	12,1	21,4	12,9
Dynamika; 1994 = 100							
1996	124,2	99,4	107,6	119,9	144,4	126,0	117,4
2000	155,1	150,7	152,1	176,1	209,4	157,7	156,5
2002	211,5	169,6	180,0	194,1	258,2	237,6	200,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych*. NSPLiM, PSR 2002. Warszawa 2003; *Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych*. NSP, PSR 1996. Warszawa 1997.

²Przy opracowaniu tego rozdziału wykorzystano materiały z artykułu: S. Paszkowski: *Znaczenie przedsiębiorczości rolniczej dla wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, skierowanego do druku w *Ekonomiście*.

Wysoka dynamika przyrostu liczby gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą jest zjawiskiem pozytywnym. Nie zmienia to faktu, że charakter wiejskiej przedsiębiorczości chłopskiej jest bardzo prosty. Dotyczy to samych firm, braku przygotowania prowadzących w zakresie ekonomii, sposobów zaopatrywania, rachunkowości, kredytowania, prawa podatkowego, wymogów sanitarnych i bhp, marketingu, promocji i reklamy. Pozytywnym zjawiskiem jest jednak sama tendencja do wiązania przyszłości rodzin chłopskich z biznesem rodzinnym, a nie tylko produkcją rolniczą. Gospodarstwa chłopskie dysponują bowiem dużym majątkiem trwałym w postaci gruntów, budynków, maszyn i urządzeń oraz zwierząt gospodarskich i zasoby te powinny być wykorzystane w działalności pozarolniczej [Ostrowski 1999, s. 17–22].

W układzie obszarowym analizy udziały gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą są skoncentrowane w skrajnych przedziałach, z tym jednak, że wyższe ich skupienie jest w grupach o większym obszarze użytków rolnych. W latach 1994–2002 nastąpił znaczący wzrost odsetka gospodarstw z działalnością pozarolniczą w przedziałach 1–50 ha użytków rolnych. W gospodarstwach o największym obszarze jego dynamika była jednak niższa niż w klasie obszarowej użytków rolnych 20–50 ha. Zmniejszenie udziałów tych ostatnich w strukturze przy wysokiej dynamice ich wzrostu wskazuje na szybsze zachodzenie procesu koncentracji gruntów w jednostkach o największej powierzchni niż na uruchamianie w nich działalności pozarolniczej. Można oczekiwać, że podejmowanie przez nie dodatkowej działalności gospodarczej będzie następować w późniejszym czasie.

Działalność pozarolniczą częściej niż przeciętnie podejmują także gospodarstwa małe (1–5 ha). W tym wypadku chodzi o zagospodarowanie tkwiących w nich zasobów pracy, a także wypracowanie dodatkowych dochodów na potrzeby gospodarstwa domowego.

Cała zbiorowość gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą zwiększyła się w latach 1994–2002 o 100,1%. Przeciętne tempo jej wzrostu wynosiło więc 12,5%. Dynamika ich liczby jest więc wysoka, co szczególnie widać, jeżeli się ją porówna z obserwowaną w innych kategoriach gospodarstw.

Jak wyżej zaznaczono, w układzie obszarowym analizy większe tempo podejmowania działalności pozarolniczej obserwowano w gospodarstwach o najmniejszym, a przede wszystkim dużym obszarze³. Znamienne jest, że w jednostkach największych tempo liczby gospodarstw było mniejsze niż w klasie powierzchni 20–50 ha. Było ono jednak większe niż w innych grupach obszarowych. Jednostki o największym areale nie rozwijają się więc tak dynamicznie jak gospodarstwa z przedziału 20–50 ha.

---

³L. Ostrowski [1999, s. 27] podaje, że najbardziej aktywne w prowadzeniu działalności na rachunek własny były osoby z gospodarstw rolnych do 10 ha, które tworzyły przedsiębiorstwa rodzinne. Były to osoby w młodym wieku, lepiej wykształcone, w 80% mężczyźni. Zakładali oni w 90% firmy jednoosobowe.

Zróżnicowanie form działalności pozarolniczej w gospodarstwach rolnych

W 2002 r. 12,9% gospodarstw rolnych powyżej 1 ha użytków rolnych prowadziło działalność pozarolniczą. Ich liczba w stosunku do 1996 r. wzrosła o 70,4% (tab. 2). Pozarolnicza aktywność ekonomiczna może być prowadzona w obrębie jednej lub większej liczby sekcji. Obecnie więcej niż jeden rodzaj działalności podejmuje tylko 6,3% gospodarstw.

Najczęściej podejmowanymi przez gospodarstwa rolne rodzajami działalności pozarolniczej są przetwórstwo przemysłowe i handel. Większe niż przeciętne znaczenie mają też transport i budownictwo. Niewielką rolę odgrywają natomiast rybactwo i rybołówstwo oraz leśnictwo i agroturystyka, a marginalną obsługa nieruchomości. Jednak gospodarstwa rolne rozwijają wiele innych form działalności pozarolniczej, zgrupowanych w zbiorczą kategorię „inne”. Istnienie tej grupy w tak znacznym nasileniu wskazuje z jednej strony na twórczą odpowiedź rolników na zapotrzebowanie rynku w zakresie produkcji i świadczenia usług, a z drugiej na niewielką rolę w dywersyfikacji działalności rolniczej przez niejako klasyczne formy pozarolniczej aktywności gospodarczej.

Duże znaczenie w rozwoju obszarów wiejskich przypisywano w literaturze agroturystyce. Analizy pokazują jednak, że w praktyce nie ma ona dużego znaczenia. Do przyczyn takiego stanu rzeczy należy zaliczyć za S. Makarskim słaby rozwój komunikacji na obszarach wiejskich, niski poziom infrastruktury lokalnej i brak predyspozycji części rodzin do obsługi turystów [2000, s. 274].

W układzie obszarowym analizy odsetki gospodarstw podejmujących działalność pozarolniczą maleją wraz ze wzrostem powierzchni użytków rolnych (do grupy 10–20 ha), a następnie znacząco rosną. W przedziale jednostek najmniejszych co siódme gospodarstwo podejmuje działalność pozarolniczą, a powyżej 50 ha co piąte. Gospodarstwa o niewielkiej powierzchni użytków rolnych częściej parają się handlem, budownictwem i innymi formami aktywności pozarolniczej. Jednostki o średnim obszarze w większym niż przeciętne nasileniu zajmują się leśnictwem, rybactwem i rybołówstwem, przetwórstwem rolnym oraz transportem, a duże i największe handlem, transportem i obsługą nieruchomości.

Badania pozwalają wyizolować cztery grupy gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą ze względu na dynamikę zachodzących procesów oraz obszar użytków rolnych. Pierwsza cechuje się wzrostem liczby jednostek wraz ze zwiększaniem się obszaru użytków rolnych, druga – obniżaniem indeksów ich udziału, trzecia wykazuje wzrost, a następnie zmniejszenie odsetka gospodarstw, czwarta zaś przeciwnym do wskazanego układem wskaźników. Do pierwszej grupy należą jednostki zajmujące się transportem oraz obsługą nieruchomości,

Tabela 2

Indywidualne gospodarstwa rolne z osobami prowadzącymi działalność pozarolniczą w Polsce według sekcji działalności i grup obszarowych UR w latach 1996–2002

Grupa użytkowników rolnych	Ogółem	Gospodarstwa prowadzące działalność pozarolniczą											
		razem	wyłącznie z zakresu										w obrębie więcej niż jedna sekcja działalności pozarolniczej
			leśnictwo	rybactwo i rybołówstwo	przetwórstwo przemysłowe	handel	agroturystyka	budownictwo	transport	obsługa nieruchomości	inne		
2002*													
1–2	516 836	14,1	1,1	1,6	15,3	20,5	1,5	5,6	4,8	0,2	42,8	6,6	
2–5	629 462	13,5	2,0	2,2	20,7	19,9	1,4	5,6	5,0	0,3	36,7	6,2	
5–10	426 520	11,9	2,9	3,9	24,7	19,5	1,3	5,0	5,1	0,3	31,6	5,7	
10–20	266 295	10,8	4,0	5,5	25,9	18,9	1,9	3,7	5,4	0,4	28,6	5,6	
20–50	64 080	12,1	4,1	6,8	24,5	19,0	2,8	2,2	6,7	0,7	26,0	7,1	
> 50	17 101	21,4	2,4	5,6	18,2	20,3	3,0	1,9	6,6	1,0	28,0	13,0	
Razem	1 951 726	12,9	2,2	3,0	20,7	19,9	1,6	5,1	5,1	0,3	35,8	6,3	
1996 = 100,0													
1–2	11,8	66,8	-63,1	0,4	54,8	-11,4	-15,5	-22,4	-6,3	-87,0	1328,0	93,6	
2–5	-5,7	73,4	-67,4	4,3	138,6	-4,5	-6,7	-12,3	-4,7	-81,9	1455,3	102,4	
5–10	-18,1	70,6	-57,2	-21,4	227,2	-6,7	11,0	-1,7	-12,4	-72,5	1426,1	79,2	
10–20	-13,2	65,6	-38,3	-51,5	313,1	-3,2	51,4	19,9	-11,0	-66,9	1434,2	69,5	
20–50	26,9	78,8	-22,7	-53,9	370,7	28,8	92,2	71,3	13,9	-36,8	1452,3	59,2	
> 50	92,1	88,6	13,0	-48,1	114,8	61,0	131,9	42,5	46,7	-25,5	1472,3	43,8	
Razem	-4,4	70,4	-57,5	-30,0	147,2	-5,3	4,8	-11,0	-6,1	-78,6	1402,3	86,9	

*Italikiem oznaczono liczby odnoszone do łącznej liczby gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych*. NSPLIM, PSR 2002. Warszawa 2003.

do drugiej – prowadzące działalność z zakresu budownictwa i grupę aktywności oznaczonych jako „inne”, do trzeciej – podejmujące aktywność w obszarach leśnictwo, rybactwo i rybołówstwo, przetwórstwo przemysłowe, a do czwartej – parające się handlem, agroturystyką⁴ oraz rozwijające aktywność z zakresu więcej niż jedna sekcja działalności.

W latach 1996–2002 kilkunastokrotnie zwiększyła się zbiorowość gospodarstw prowadzących działalność z grupy „inne”. Duża liczba jednostek produkcyjnych podjęła także od nowa aktywność ekonomiczną w obszarze przetwórstwa przemysłowego oraz z zakresu więcej niż jedna sekcja działalności⁵. W niewielkim stopniu przyrosła liczba gospodarstw prowadzących działalność agroturystyczną. W pozostałych wypadkach następowało zmniejszenie liczby jednostek prowadzących działalność pozarolniczą. Największy regres w omawianym okresie przeżyły takie jej rodzaje, jak obsługa nieruchomości oraz leśnictwo.

Ujemna dynamika zbiorowości gospodarstw parających się leśnictwem oraz obsługą nieruchomości była tym niższa, im mniejszy był obszar użytków rolnych. W wypadku rybactwa i rybołówstwa oraz większej liczby podejmowanych rodzajów działalności wskaźniki dynamiki malały wraz ze wzrostem wielkości kryterium analizy, w pozostałych zaś wypadkach zwiększały się wraz z jego wzrostem.

Znaczenie działalności pozarolniczej w dochodach gospodarstw domowych

W rzeczywistości polskiej wsi powszechne jest czerpanie dochodów przez gospodarstwa domowe z wielu źródeł. Do podstawowych form należą: działalność rolnicza, emerytury i renty oraz praca najemna. Pozarolnicza działalność gospodarcza ma niewielkie znaczenie w strukturze dochodów wszystkich gospodarstw domowych. Zapewnia dodatkowe dochody tylko 8,7% tych jednostek.

W układzie powierzchniowym analizy według udziału dochodów z działalności pozarolniczej w dochodach ogółem odsetki gospodarstw z dochodami

⁴S. Makarski [2000, s. 274] stwierdza, że największe możliwości rozwoju agroturystyki tkwią w małych gospodarstwach. Zauważa jednak, że działalność tę mogą podjąć jednostki o większym obszarze, co powoduje rozszerzenie struktury oferty i skali świadczeń.

⁵A. Sikorska [2001, s. 24] i L. Ostrowski [1999, s. 28] wskazują na dużą mobilność firm wiejskich. Co dwunasty rodzaj działalności pozarolniczej ulega likwidacji ze względu na brak popytu i niską opłacalność produkcji. Wiele firm zmieniało branżę, partnerów handlowych i miejsce działania. Najbardziej trwałymi były placówki handlowe, składy, hurtownie, a najmniej warsztaty rzemieślnicze i wytwórnie.

z takiej działalności rosną wraz ze wzrostem areału użytków rolnych do powierzchni 20–50 ha, a następnie maleją (tab. 3). Udziały jednostek prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą maleją wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw do obszaru 10–20 ha, po czym w kolejnych przedziałach rosną. Najwyższe są więc w skrajnych klasach obszaru. Liczby gospodarstw prowadzących pozostałe formy działalności maleją wraz ze wzrostem areału użytków rolnych.

Najwyższe odsetki jednostek z dochodami pozarolniczymi na poziomie 1–10% odnotowano w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych powyżej 100 ha (22,8%). Gospodarstwa czerpiące dochody pozarolnicze w granicach 11–30% najczęściej były skupione w grupie użytków rolnych 20–50 ha, uzyskujące je w zakresie 31–67% w przedziale 5–10 ha, 68–90% w grupie 2–5 ha, a 91–100% – 1–2 ha. Im więc większy jest obszar użytków rolnych w gospodarstwach, tym mniejsze są udziały dochodów z działalności pozarolniczej w dochodach ogółem. W grupie o obszarze powyżej 50 ha obserwuje się wzrost liczby gospodarstw czerpiących dochody pozarolnicze w granicach 31–50% i 68–100%. Wskazuje to na sytuację podejmowania przez duże i największe gospodarstwa działalności pozarolniczej na większą skalę. Należy przypuszczać, iż zjawisko to będzie się w przyszłości nasilać.

Pozarolniczą działalność gospodarczą najczęściej prowadzą gospodarstwa z użytkami rolnymi powyżej 100 ha, a następnie z grupy obszarowej 1–2 ha. Najmniejsze znaczenie ma ona w przedziale powierzchni 10–20 ha, w którym występują jednostki nastawione na osiąganie dochodów z produkcji rolniczej. Nie podejmują one pozarolniczej działalności gospodarczej z dwóch względów. Po pierwsze, areał gruntów, który użytkują, zapewnia ich rodzinom dochody na względnie wysokim poziomie. Po drugie, dochody uzyskiwane z produkcji rolniczej nie są na tyle wysokie, by można było przeznaczać ich część na akumulację w działalność pozarolniczą. W gospodarstwach z przedziału 1–2 ha niewielkie zasoby użytków rolnych zmuszają natomiast rolników do podejmowania działalności pozarolniczej. Najczęściej koncentrują się oni na prowadzeniu usług budowlanych i transportowych oraz handlu. W jednostkach większych obszarowo rozwijane są także inne formy nierolniczej działalności gospodarczej. Łącznie aktywność pozarolnicza jest w nich podejmowana dwa razy częściej niż w gospodarstwach najmniejszych.

W latach 1996–2002 wskaźniki dynamiki liczby gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą oraz osiągających dochody z tej działalności malały wraz ze wzrostem obszaru użytków rolnych do przedziału 5–10 ha, a następnie rosły do grupy 50–100 ha, by w grupie powyżej 100 ha ponownie zmaleć. Wskaźniki dynamiki gospodarstw uzyskujących dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej przyjęły wartości dodatnie we wszystkich przedziałach obszaru użytków rolnych, osiągając swoje maksimum – jak w wypadku pozostałych kategorii gospodarstw – w grupie 50–100 ha użytków rolnych.

Tabela 3

Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem i obszaru użytków rolnych

Grupa obszarowa gospodarstw	Ogółem	W tym gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą								
		razem	bez dochodów z działalności pozarolniczej	z dochodami z działalności pozarolniczej	udział dochodów z działalności pozarolniczej w dochodach ogółem					
					1-10	11-30	31-50	51-67	68-90	91-100
Struktura gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą według poziomu dochodów pozarolniczych w 2002 r.*										
1-2	100,0	67,8	60,9	6,9	6,3	14,7	18,7	10,0	27,2	23,1
2-5	100,0	80,9	73,4	7,4	6,9	16,8	20,5	11,0	29,7	15,2
5-10	100,0	92,1	85,0	7,1	9,2	22,5	23,8	11,5	25,0	8,0
10-20	100,0	96,3	89,8	6,5	14,9	28,6	23,4	9,7	18,1	5,3
20-50	100,0	97,3	89,9	7,4	22,0	31,1	20,1	7,7	14,4	4,6
50-100	100,0	95,5	83,4	12,1	22,0	31,0	19,6	8,0	13,5	6,0
> 100	100,0	93,2	70,5	22,7	22,8	24,4	21,8	7,2	18,1	5,6
Razem	100,0	82,9	75,7	7,2	9,3	19,9	21,1	10,4	25,6	13,8
Dynamika liczby gospodarstw; rok 1996 = 100										
1-2	12,2	-17,7	-19,4	1,9	-2,5	-9,6	3,2	-17,2	-16,4	82,7
2-5	-5,5	-20,7	-23,3	18,4	11,5	3,3	11,5	-6,0	14,0	153,2
5-10	-17,9	-23,5	-25,9	26,2	19,1	9,1	26,8	6,2	34,0	203,0
10-20	-13,0	-15,5	-17,8	36,1	25,2	23,5	47,1	24,9	39,7	198,7
20-50	27,3	25,1	22,5	67,5	73,9	62,7	72,8	47,8	54,8	167,8
50-100	118,1	113,4	113,1	114,9	117,1	121,9	102,9	98,3	92,1	244,0
> 100	164,6	158,1	158,6	56,4	47,9	44,3	88,8	20,0	51,9	165,2
Razem	-4,2	-17,8	-20,1	19,5	19,9	9,4	19,8	-1,9	9,5	122,9

* Dane zapisane itałikiem odnoszą się do gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą.

Źródło: opracowanie na podstawie „Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego”. GUS, US w Olsztynie. NSPLiM, PSR 2002. Olsztyn 2004.

Liczby gospodarstw uzyskujących dochody z działalności pozarolniczej w przedziale 1–2 ha użytków rolnych malały w latach 1996–2002, z wyjątkiem grupy dochodowej 31–50%. W pozostałych klasach powierzchni były dodatnie i tym wyższe, im większy był areal użytków rolnych – do przedziału 50–100 ha, po czym (we wszystkich grupach poziomu dochodu) zmalały. Najwyższe wskaźniki dynamiki liczby analizowanych gospodarstw we wszystkich grupach obszaru miały miejsce w klasie dochodów 91–100%. Oznacza to, że najdynamiczniej rosła zbiorowość jednostek prowadzących prawie wyłącznie działalność pozarolniczą.

Gospodarstwa osiągające dochody z działalności pozarolniczej skupione są też w przedziałach o małej i najmniejszej powierzchni użytków rolnych. Im większy udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem, tym większe odsetki gospodarstw o obszarze do 10 ha i odwrotnie. Im zaś mniejszy udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem, tym większy zasięg gospodarstw o znacznym nasileniu działalności pozarolniczej. Wraz ze wzrostem poziomu dochodów rośnie też koncentracja gospodarstw z działalnością pozarolniczą w jednostkach o obszarze do 5 ha użytków rolnych. Tak więc działalność tę na niewielką skalę prowadzą w znaczącym rozmiarze gospodarstwa najmniejsze, małe i średnie, natomiast w większym małe i najmniejsze.

W przestrzennym układzie analizy udziały gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą i bez dochodów z działalności pozarolniczej rosną wraz z polaryzacją do typu struktury spolaryzowanej z załamanym biegunem lewym (tab. 4)⁶. Odsetki gospodarstw z dochodami z działalności pozarolniczej zwięk-

⁶Analizę przeprowadzono w typach struktury obszarowej nawiązującej do teorii polaryzacji struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Według jej założeń, struktura obszarowa gospodarstw występuje w pewnych stałych formach o charakterze typów idealnych, wyrażających wewnętrzne relacje liczby gospodarstw w grupach obszarowych. Na podstawie obserwacji można wyróżnić 6 typów struktury obszarowej gospodarstw: jednostajnie malejącą, o charakterze rozkładu normalnego, spolaryzowaną z załamanymi obydwoma biegunami, spolaryzowaną z załamanym biegunem lewym, spolaryzowaną z załamanym biegunem prawym oraz w pełni spolaryzowaną [Paszkowski 2000]. W 2002 r. – w roku przeprowadzenia badań – typ struktury jednostajnie malejącej występował w województwie śląskim, typ struktury o charakterze rozkładu normalnego w województwach małopolskim, podkarpackim, lubelskim, łódzkim, mazowieckim oraz świętokrzyskim, typ struktury spolaryzowanej z załamanym biegunem lewym w województwach wielkopolskim, kujawsko-pomorskim, podlaskim i pomorskim, typ struktury w pełni spolaryzowanej w województwach: dolnośląskim, lubuskim, opolskim i zachodniopomorskim, a także warmińsko-mazurskim.

Pierwszy typ województw cechuje się rozdrobnioną strukturą i malejącymi funkcjami produkcyjnymi rolnictwa, drugi – strukturą rozdrobnioną i rolnictwem ekstensywnym, trzeci – rolnictwem wysoko rozwiniętym i względnie poprawną strukturą obszarową (wykazują charakter wybitnie rolniczy i najwyższe odsetki udziału rolnictwa w tworzeniu PKB), a czwarty – najbardziej poprawną strukturą obszarową, jednak niższym poziomem rozwoju rolnictwa niż w typie poprzednim. Województwa te leżą w zachodniej i północno-wschodniej części kraju.

szają się po załamaniu w typie struktury o charakterze rozkładu normalnego. Największe wielkości wskaźników, tak jak w całej zbiorowości, odnotowano w przedziałach poziomu dochodu pozarolniczego 31–50 i 68–90%.

Stopy ubytku gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą oraz bez dochodów z działalności rolniczej maleją wraz ze wzrostem stopnia polaryzacji do typu struktury spolaryzowanej z załamanym biegunem lewym, a następnie rosną. Z kolei wskaźniki dynamiki liczby gospodarstw podejmujących pozarolniczą działalność gospodarczą zwiększają się od wartości ujemnych w typie struktury jednostajnie malejącej do struktury spolaryzowanej z załamanym biegunem lewym, by z kolei zmaleć.

Tabela 4

Struktura gospodarstw prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą w latach 1996–2002 według poziomu dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem i typu struktury obszarowej gospodarstw

Typ struktury obszarowej gospodarstw	Ogółem	W tym gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą								
		z produkcją rolniczą	bez dochodów z działalności pozarolniczej	% dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem						z dochodami z działalności pozarolniczej
				1–10	11–30	31–50	51–67	68–90	91–100	
Jednostajnie malejąca	100,0	67,1	59,5	0,7	1,4	1,5	0,7	1,8	1,5	7,6
O rozkładzie normalnym	100,0	84,3	77,7	0,6	1,5	1,5	0,7	1,7	0,8	6,6
Spolaryzowana z załamanym biegunem lewym	100,0	87,4	79,3	0,9	1,7	1,6	0,8	2,1	1,1	8,1
Spolaryzowana	100,0	76,4	68,3	0,8	1,4	1,6	0,8	2,2	1,4	8,2
Ogółem	100,0	82,9	75,7	0,7	1,4	1,5	0,7	1,8	1,0	7,2

Źródło: opracowanie na podstawie „Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego”. US w Olsztynie. NSPLiM, PSR 2002. Olsztyn 2004.

W typie struktury jednostajnie malejącej liczba gospodarstw podejmujących działalność pozarolniczą zmalała we wszystkich grupach udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem z wyjątkiem jednego. W typie struktury o charakterze normalnym wskaźniki dynamiki przyjęły wartości dodatnie, najwyższe ich wielkości miały jednak miejsce w skrajnych przedziałach skali dochodowej. W typie struktury spolaryzowanej z załamanym biegunem

lewym najwyższy wzrost liczby gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą odnotowano w przedziałach 11–67% poziomu dochodów. W typie struktury w pełni spolaryzowanej wskaźniki dynamiki przyjęły wartości dodatnie, z wyjątkiem klasy 51–67% poziomu dochodów pozarolniczych. Bardzo wysokie wielkości tych wskaźników wystąpiły także we wszystkich typach struktury obszarowej w przedziale dochodu pozarolniczego 91–100%.

Podsumowanie i wnioski

Badania potwierdziły, że pozarolnicza aktywność gospodarstw rolnych nie odgrywa znaczącej roli w polskim rolnictwie. Największe znaczenie ma w jednostkach o największym, a następnie o najmniejszym obszarze użytków rolnych, mniejsze zaś w średnioobszarowych.

Intensywność podejmowania działalności pozarolniczej jest różnicowana obszarem użytków rolnych i poziomem dochodów pozarolniczych. Im wyższy jest udział dochodów z działalności pozarolniczej w budżetach gospodarstw domowych, tym większa koncentracja gospodarstw rolnych w przedziałach o mniejszym obszarze użytków rolnych i odwrotnie. Jednostki o małym jej znaczeniu w dochodach gospodarstw domowych występują także w przedziałach o średnim areale użytków rolnych.

W strukturze podejmowanych form działalności pozarolniczej największe znaczenie mają przetwórstwo przemysłowe oraz handel, a przeciętne budownictwo i transport. Liczną kategorię stanowi też zbiorowość gospodarstw prowadzących działalność z grupy „inne”, tworzona przez liczne, ale mało liczebne rodzaje działalności pozarolniczej. Gospodarstwa o małym obszarze użytków rolnych najczęściej zajmują się handlem, budownictwem i działalnością z grupy „inne”, średnioobszarowe przetwórstwem przemysłowym, a największe handlem i transportem. Najbardziej dynamicznie w latach 1996–2002 przyrastała liczba gospodarstw z grupy „inne” i prowadzących przetwórstwo przemysłowe, a największy regres przeżywały obsługa nieruchomości, leśnictwo oraz rybactwo i rybołówstwo.

W układzie przestrzennym analizy częściej działalność pozarolniczą podejmują jednostki należące do województw o typie struktury jednostajnie malejącej i w pełni spolaryzowanej. Aktywność wyłącznie pozarolniczą częściej prowadzona jest w województwach rozwiniętych przemysłowo (o strukturze jednostajnie malejącej), a łączona z aktywnością rolniczą w regionach o najbardziej rozwiniętym rolnictwie (struktura spolaryzowana z załamanym lewym biegunem).

W literaturze przedmiotu głoszony jest pogląd, że przedsiębiorczość rolnicza nie tworzy na wsi nowych miejsc pracy. Teza ta nie uwzględnia okoliczności, że w rolnictwie polskim tkwią duże zasoby nieefektywnie wykorzystywanej siły roboczej. „Przechowywanie” nadwyżek siły roboczej na wsi jest najtańszym sposobem „rozwiązywania” problemów bezrobocia [Woś 2001, s. 39]. Podejmowanie działalności pozarolniczej przez ludność rolniczą jest czynnikiem pełnego wykorzystania tych zasobów. Pozarolnicza działalność gospodarcza tworzy więc miejsca pracy na wsi, jednak są one zagospodarowane z reguły przez członków rodzin rolników, jest też istotnym czynnikiem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Na podstawie obserwowanych tendencji można oczekiwać, że w jednostkach traktujących działalność pozarolniczą jako wyłączone źródło dochodów w najbliższym czasie będzie następował wzrost zatrudnienia liczby pracowników najemnych. Dla dużych i rozwojowych gospodarstw rolnych aktywność ta będzie stanowić instrument dywersyfikacji działalności rolniczej i dochodów gospodarstw domowych.

Literatura

- CHAPLIN H., MIELCZAREK D., 2003: Dywersyfikacja działalności ekonomicznej gospodarstw rolnych w Polsce. Wyniki badań w województwie podlaskim, podkarpackim i śląskim. *Więś i Rolnictwo*, nr 4 (121), s. 64–79.
- DUCZKOWSKA-PIASECKA M., 1998: Przedsiębiorczość na wsi. W: Woś A. (red): *Encyklopedia agrobiznesu*. Fundacja Innowacja, Warszawa, s. 634–638.
- MAKARSKI S., 2000: *Przedsiębiorczość w agrobiznesie*. PAN IRWiR, Akademia Rolnicza w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Warszawa.
- OSTROWSKI L., 1999: Przedsiębiorczość rodzin chłopskich nie związana z rolnictwem. *IERiGŻ 2000. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy*, z. 452. IERiGŻ, Warszawa.
- PASZKOWSKI S.J., 2005: Procesy polaryzacji struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych w Polsce. Wykład wygłoszony na posiedzeniu Rady Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego SGGW w Warszawie w dniu 22 marca. Maszynopis.
- SIKORSKA A., 2001: Przedsiębiorczość na wsi w świetle ankiety. *IERiGŻ 2000. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy*, z. 472. IERiGŻ, Warszawa.
- WILKIN J. (red.), 2003: *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*. Uniwersytet Warszawski. Wydział Nauk Ekonomicznych, Warszawa.
- WOŚ A., 2001: Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce. *IERiGŻ. Studia i Monografie*, z. 105, s. 25.

The Role of Non-agricultural Business Activities of Farms in Households Incomes in Poland

Abstract

One way to increase the farmers' households incomes is rising of non agricultural businesses activities. The development of agricultural business unites, its effect on the budgets of farmers' families and impact on multifunctional development of rural areas is presented in the paper. It is possible to conclude from the analysis that the non-agricultural activities of farms do not play any important role in shaping the farmers' households budgets, but the number of farms performing non-agricultural activities have been increased.

The farms rising the non agricultural activity has multidimensional character. It causes the agrarian structure polarisation processes, and on the other hand it results in specialisation of business activity. The farms and their holder who have undertook the non agricultural business exclusively will reorganise and specialize their unites, more and more driving away from farming activities. Simultaneously, bigger and well developed economically farms will treat it as an instrument of incomes diversification. Farms pluri-activity is then the important factor of multifunctional development of rural areas in Poland.